

КАМОЛИДДИН МИНГБОЕВ

МИНГБОШИ

Тарихий-бадий қисса

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

84(59)6-44 Узб, адаб, асарлари

М-52

1032822
09,

Мингбоев Камолиддин

Мингбоши: Тарихий-бадий қисса. — Т.: «Шарқ», 2007. — 40 б.

Тарих шахсларни яратади, шахслар эса уларни ҳаракатта келтиради. Агар ҳаёт шунчаки эсноқ бандалардангина иборат бўлганда жамият тараққиёти бўлмасди.

Ёш қаламкаш Камолиддин Мингбоевнинг мазкур асари умум-ҳалқ манфаати, миллат манфаати йўлида том маънода фидойи бўлган тарихий шахслардан бири ҳақида.

Асар бадий адабиёт ихлосмандларида илиқ таассурот қолдиради, дея умида қиламиз.

ББК.84(59)6

2(1) 07

A396

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston Mi

*Гулдек бола, гуллар ўпсин лабингдан,
Тўтиқушлар сабоқ олсин гапингдан,
Ўргилайин болалик мансабингдан,
Бола, мансабингга ҳавас қиламан,
Сени улуғ, ўзимни паст қиламан...*

Шафоат Раҳматулло Термизий

Карвон гарчи шаҳарга яқинлашиб қолган бўлса-да, Тошкентбой олимнинг сабри чидамади. Энг чопқир отлардан бирининг жировини шаҳарга томон қўйиб юборди.

Тошкентбой исмининг ёнига «олим» сўзини қўшиб айтилишига асосий сабаб, унинг тижорат туфайли жаҳонгапталлигига ишора бўлса, бошқа бир сабаби — ҳам диний, ҳам дунёвий билимлардан хабардорлиги эди. Боз устига маҳаллада баланд ҳимматлиги билан донг таратган Тошкентбой олимнинг манзур фазилагаридан бири донишмандлиги ҳисобланарди. Аммо: «Сиз жуда сахийсиз», деган тарифдан гоҳо ўнғайсиз аҳволга тушса, гоҳида «Сахий — Аллоҳдир! Ундан бошқа ҳеч ким сахий бўлолмайди, ҳаргиз. Билингизларким, мени-да хайру эҳсон қилаётган молларим, аслида Ўша зотникидир», деб қўярди ва хижолатпазликдан қутиларди.

Карвондаги энг чопқир отни елдириб бораётган Тошкентбой олим кенжа ўғилчаси — Усмонни нақадар соғинганини яна бир маротаба юрак-юракдан ҳис этди. Усмонни бағрига босиб, суяётганини тасаввур қилар экан, юраги орзиқди.

Шаҳарга бир чақиримча қолганда Тошкентбой олим отнинг жировидан тортиб, ўз хаёллари оғушида оҳиста маҳаллага кириб бораркан, йўлида дуч келган маҳалладошлари билан қуюқ салом-алиқдан сўнг, уларга эҳсон қилди.

Қашқар маҳалласи аҳли унинг бу одатини билар ва доимо қўл очиб дуо қилардилар. Тошкентбой олим

туфайли унинг аҳли оиласини ҳам зўр эҳтиромга муносиб билишарди. Маҳалланинг катта-кичик барча йиғинларига бу хонадон таклиф этилмасдан қолмас, ўз ўрнида маҳалладаги бошқа бой-савдогарлардан фарқли ўлароқ маърака соҳибини бой, камбағал, деб ажратмасдан барига иштирок этишар ва аксар, Тошкентбой олимнинг ўзи қўрбоши бўларди.

Икки табақали дарвозага яқинлашар экан, юраги янада гупира бошлади. Ахир, саккиз ой бурун шу дарвозадан бола-чақаси кузатиб қолиб эди-да. «Ким биринчи бўлиб кутиб олар экан-а?» Шу тобда миясидан лоп этиб ўтган фикрдан дили яйраб кетди. «Онадан бошқа ким ҳам кутиб оларди? Эҳ, бечора онаизор!» Дарвозадан дастлаб суюнчига кирган қўшинининг икки боласи, сўнгра онаси югуриб чиқди.

— Ўғлим! Келдингизми? Оллоҳимга минг қатла шукрлар бўлсин-а. Омонмисиз? — шундай дея Тошкентбой олимни бағрига босган онанинг кўзларидан севинч ёшлари маржон янглиғ кўксига тизилди.

Улар етаклашиб ичкари ҳовлига киришар экан, Тошкентбой шошиб ўғли Усмонни сўроқлади:

— Ойи, бу Усмонхон кўринмадилар?

— Усмонхонингиз кичкина бола эмас, дадаси. Мадрасага — сабоғига кетиб эди, — дея Тошкентбой олимнинг завжаси унга пешвоз чиқди.

— Ҳали вақт бор эди, шекилли, ойи.

— Ҳе, қаёқда дейсиз, ўғлим. Мадрасага бериб келдик ҳамки, қулоғимиз тинчиди. Бунинг устига бир ажабтовур қилиқлар чиқарган, денг... ҳайронман кимга тортган экан-а?

— Ҳа, энди ойи, бола-бола-да. Ҳар хил инжиқ қилиқлар уларга хос. Тарки одат — амри маҳол.

— Оҳ, қанийди, ўғлингизнинг одати шўх-ўйинқароқ болаларнинг одатига ўхшаса эди. Унақа эмас-да.

— Қанақа? — қошлари чимирилди Тошкентбой олимнинг.

— Ҳали замон бекваччаларга ўхшаб, шахдам қадамлар билан кириб келади. Ана ўшанда кўрасиз. Вой, эсим қурсин-а, келин, бирон кишини топиб Усмонхонга юборинг, бўлмаса нақд балога қоламиз-а.

— Нима, тўполон ҳам қиладими?

— Оҳ, қанийди тўполон қилса, йўқ, аксинча, ичим-

дагини топинглар, дегандай қўлига сизнинг қамчин-гизни олиб... мана бундай ҳовли бўйлаб юриб, қамчинни этигига қарсиллатиб ураверади.

Шундай дея, даст ўрнидан турган аёл, боланинг қандай қилиб юришини кўрсатиб берди.

Ҳовлига бор томондан кириларди. Боғнинг ўртасидан йўл бўлиб, унинг ҳар жой-ҳар жойида, худди истироҳат боғларидаги сиёқ ўриндиқлар ўрнатилган. Тошкентбой олим уйланмасдан олдин Шарқ мамлакатларидан бирига бориб, бозорда танишиб қолган бой-савдогарларнинг уйда меҳмон бўлган ва унинг ҳовлисини кўриб, кўнглига тутиб қўйган эди. Мана, нияти холис экан, ҳозир ўшандоқ ҳовлига, уи-жойга соҳиб бўлиб турибди.

Онасининг ўлига тақлидини индамасдан кузатиб турган Тошкентбой олим мийиғида кулиб қўйди. Она шошиб яна гап бошлади. Гўё ўгли худди шу турган жойидан орқага қайтиб кетаётгандек эди назарида.

— Мадрасага қатнашни бошлабдики, танга йиғадур.

— Тангани не қилрмиш, ойи? — ҳайрон бўлиб сўради Тошкентбой олим.

— Бизларга-да айтмаб эди, тунов куни ўзи ёрилиб қолди.

— Хўш-хўш, не сири бор эркан, ойи? — қизиқсиниб сўради у.

— Мен энди улвайиб қолдим, дадамнинг суюнчисини ўзимдан олишсин, дейдур, ўғлим. Эй, тавба, Оллоҳим умрини баракотли қилсин, ишқилиб, билмадим, билмадим, кимга тортди экан-а? Ҳой, келин, Усмонхонга киши жўнатдингизму?

— Юбордик, ойи, юбордик. Қўшнимиз Равзатилло сўфини юбордик.

— Ҳа, ўғлингизга шу сўфи бас келмаса, бошқасини бардоши етмайдурғон кўринади.

— Ойи, бир оз ошириб юбормадингизми-а?

Тошкентбой олимнинг сўнги сўзи суҳбатга яқун ясаши мумкин эди, лекин қўлларини орқага қилиб, катталарга хос савлат тўкканча, шаҳдам қадамлар билан маҳалла масжидининг сўфиси Равзатилло аканинг орқасидан Усмонхон келарди.

Ўғлининг бундай тутими Тошкентбой олимнинг кулгисини қистаса-да, аммо ўзини тийди. Лекин барибир Усмонхон болалигига бориб, чидай олмади. Дадаси-

нинг бағрига отилди. У Тошкентбой олимнинг кенг кўкраги ичра гўё сингиб кетгандай бўлди.

Ота-бола хийла пайтгача шу аҳволда туришди, сўнгра Усмонхон ширин тил билан:

— Дада, уйга кирайлик, — деди.

Боядан буён ҳовлида гаплашиб турганлиги ва на хотини, на ойиси уйга таклиф этмаганлиги Тошкентбой олимнинг ўзига ҳам галати туюлди. «Эркак — эркак-да», деган ўй шу заҳотиёқ миясида чарх урди-ю, кайфияти кўтарилди.

— Эй, бормисиз, Усмонхон ўғлим. Ахир, боядан буён на ойингиз, на бувингиз мени уйга негадир чорлашмайдулар. Сиз бу ҳол сабабини билмайсизми, мабодо, Усмонхон?

Усмонхон бир оз сукутдан сўнг, кафтини пешонасига тираганча дадасига сўз қотди.

— Дадажон, уэр. Агар изн берсангиз, камина бу борада сизга савол беришдан бошқа чорам йўқ.

Тошкентбой олимнинг ўғлига нисбатан меҳри ошгандан ошди. Ҳали жавоб бериб улгурмаган саволининг нечоғлик ростлигига қизиқсиниб:

— Усмонхон, бемалол, ўғлим. Ҳеч-да тортинмангиз, — деди.

— Ҳовлига кириб келишингиз заҳоти каминани йўқлагандирсиз? — деди кўзларини пирпиратганча Усмонхон.

Ўғлидан бу тариқа муомалани кутмаган Тошкентбой олим янада қизиқсиниб, онасига қаради. Онаси: «Мана шунақа», дегандек сукут сақларди.

— Усмонхон, биласиз-ку, ҳовлига пойим етиб-етмаёқ сизни сўроқлаб эдим.

— Ва алар каминанинг устидан сизга арз бошладилар, шундоқми?

Тошкентбой олим ўғлининг зукколигига тамомила қойил қолди.

Уйга кирдилар. Пешайвонлик кенг уй саҳнида қачонлардан буён тузатилган дастурхон, ҳовли беки — Тошкентбой олимга мунтазар эди. У севимли таоми — жўжа гўштидан тайёрланган қовурдоққа кўзи тушиши билан иштаҳаси очилиб кетди. Қорни очганини ва бир оз толиққанини кимхоб кўрпачага чўккан чоғида сезди. Равзатилло сўфи ҳам дастурхонга таклиф этилди.

Бир лаган жўжа гўштини обдан туширган Тошкент-

бой олим ёғлик қўлларини артар экан, Усмонхонни ҳеч нарса тотинмай ўтирганини пайқаб:

— Хўш, нечун хомушсиз? Ёки таом ёқмадимиз?

— Дада, узрлимен, рўзамен. Ойимдан рухсат сўраб, оғиз бойлаганмен.

Тошкентбой олим чиндан-да довдираб қолаёзди. Бир муддат тили калимага келмади. Орага чўккан сукутни Равзатилло сўфининг томоқ қириши бузди.

— Дадажон, изн берсангиз, қайноқроқ чой олиб келсам, — деди Усмонхон.

Чуқур ўйга толган Тошкентбой олим бошини сарак-сарак қилиб розилик билдирди, аммо Усмонхоннинг нимага изн сўраганини уйлаб-да кўргани йўқ эди. Усмонхон чиқиб кетар экан, Равзатилло сўфи қайта томоқ қирди.

— Қўшни, сўйлай беринг, қулоғим сизда, — чуқур хўрсиниб деди Тошкентбой. Унинг кўзларида ёш йилтиллади.

— Ҳамсоя, — гап бошлади сўфи. У ўзбекчани бир оз бузиброқ талаффуз қилар, унинг бу оҳанги ўзига ярашарди.

— Акун, ҳамсоя, ўзингиздан қолар гап йўқ. Усмонхоннинг умрини бу ерда шамолга совуришдан ҳеч наф йўқ. Бўладиган бола — бошидан маълум. Ўғлингизнинг баъзи бир саволларига киши лол қолади. Акун, Усмонхонни Бухоро мадрасаларидан бирига юбормоқ керақдур. Бухорои шарифда жуда ўткир домуллолар бор. Улар фикҳдан, ҳандаса-ю, жуғрофиядан сабоқ берадирлар. Ҳартугул...

Сўфига қулоқ тутиб ўтирган Тошкентбой олимнинг хаёли Усмонхоннинг сўнги сўзларида эди. «Нега» деган савол унинг миясида чарх урарди. Барибир диладаги тилига чўқди.

— Сўфи, Усмонхон нечун рўза тутди экан-а? Билмайсизми?

Сўфи Тошкентбойнинг «билмайсизми» деган сўзини «сўрамадингизми» деб англади. Шошиб жавоб берди:

— Ҳамсоя, сўрадик, сўрадик. Оҳ-оҳ! Унинг жавобини эшитган кимсанинг кўнглида Оллоҳга нисбатан заррача муҳаббат бўлса, худди Усмонхон сингари тунлари қоим, кундузлари соим бўларди. Ахир, ҳозирданок маҳалладошларимиз Усмонхонни катта ёшли йигитларга ибрат қилиб кўрсатмоқдалар.

— Бу ҳолни не деб тушунмоқ керак, сўфи?

— Оллоҳимнинг ўзларига берган яна бир марҳамати, ҳамсоя. Ахир, бу шаҳарда бой-бадавлат савдогарлар бисёр, аммо аларнинг фарзандлари сиззи фарзандингиз каби эмасдур. Ана, Ҳамидулло бойнинг ўғли, маишатиға ақча ундуролмағач, падарининг жониға қасд қилмиш. Ҳафта-ўн кунлардан буён, ҳар қаерга борманг, қай бир маърақада ўтирманг, аларнинг воқеаси. Падаркушликнинг тафсилоти. Аслида суҳбатта лойиқ тафсилот эмасдур, локин не дейсиз? Авом ҳалқ учун бундан-да сози йўқ. Қани энди менда-да давлат бўлса-ю...

— Хўш, хўш, не қилардингиз, сўфи? — қизиқсиниб сўради Тошкентбой олим.

— Ўғлимни Бухорои шарифға ўқишға юборар эдим. Эртан рўзи қиёматда юзим ёруғ бўларди-да, ҳамсоя.

— Майлингиз, сўфи, нафақат Усмоғхон, балки сиззи фарзандларингиз ҳам илм олишға борадур, — деди ўйлаб ўтирмасдан Тошкентбой олим. — Ҳа, айтмоқчи, маҳаллада етим болалар, яна сармояси ҳаминқадар кишилар бор, агар сизга малол келмаса, алар бирлан сўзлашсалар. Илм олмоққа аларнинг рағбати бўлса, биззи фарзандларимизга ҳамроҳ бўлғайлар. Барча харажатлар менинг гарданимдадир.

* * *

Равзатилло сўфи Тошкентбой олимни узундан-узоқ дуо қилиб, ўрнидан қўзғалар экан, ўзини худди навқирон йигитлардек ҳис этарди. Уй соҳибининг сўзлари унга қанот бахш этган эди. У ўша куниеқ мўлжалидаги хонадонларнинг ҳаммасига бир-бир кириб чиқди. Тошкентбой олимнинг бу муруввати бир зумда маҳаллага хушхабар бўлиб тарқалди. Шомга яқин фарзандини илм олмоққа юбормоқ мақсадидаги оталардан беш-олти нафари Тошкентбой олимнинг меҳмонхонасида ўтирарди. Қанчалик тез тайёр бўлган палов шунчалик қисқа фурсатда тановул этиб бўлинди. Дастурхонга фотиҳа ўқилғач, бир маслаҳатга келишилди. Маҳалладаги йигитларни Равзатилло сўфининг ўзи Бухорои шарифға олиб борадиган бўлди.

Меҳмонлар хуфтон номозига яқин тарқалишди.

*Мен ишқ элининг нолаю афғонига кўйдим,
Кўнгил уйининг оташи армонига кўйдим.
Меҳр тилабон ўтса агар ошиқи зорлар
Меҳримни бериб мен эса тавонига кўйдим
Мушкул эди йўл, ранж ила изҳорига етдим.
Сизлар кўйида, мен эса домонига кўйдим...*

Сирожиддин Саййид.

Карвон одатдаги суръат билан шаҳарга талпинарди. Тошкентбой олим ҳар галгидек чопқир отлардан бирини миниб, жиловини шаҳар томон қўйиб борар экан, ўзича ўйларди. Ё, тавба фарзанднинг ўзи-ку ширин бўлади, аммо... Эй, одамлар билиб айтади, «данагидан-да мағзи ширин», деб.

Тошкентбой олим сафарга отланганида Усмонхоннинг ўғли икки ойлик чақалоқ эди балки, тили ҳам чиқиб қолгандир. Ҳа, агар отасига тортса, тили чиқиб, бийрон-бийрон гапираётган бўлса, ажабмас...

Маҳалла кўчасига бурилиши биланоқ, негадир Тошкентбой олимнинг дили ғашланди. Кўчаларда одамлар сийрак. Кўринганлари ҳам қандайдир безовта, хавотирли, Тошкентбой олимнинг кўнгли баттар ғашланди.

Дарвозаси қаршисида тумонат одамни кўрган Тошкентбой олимнинг бошидан ҳуши учди. «Нега бу қадар одамлар кўп?». Хаёлидан шу ўй ўтар-ўтмас кўзи Равзатиллога тушди. Равзатилло сўфи унга пешвоз чиқиш ўрнига, ўзини ичкарига — ҳовлига урди. «Бир бало бўлганми ўзи? Нима бўлди экан-а?» Тошкентбой олим ўйлаб ўйига етолмади. Дарвоза ёнбошида турганлардан бири, у билан қучоқлашиб кўришар экан.

— Бой ака, бардам бўлинг, бандалик, — деди титраган овоз билан.

Ҳали ҳам гап нимадалигини англаб етмаган Тошкентбой олимнинг дилидаги тилига зўрға чиқиб:

— Ким? — дея олди, холос.

Орага сукунат чўқди. Ҳали ҳовли-ҳарам қилиб, бирон маротаба бўлсин ўлик чиқмаган уй, бундай пайтда жуда хунук бўлар экан. Эҳ-ҳе, бу ҳовлини макон тутибдики, меҳмондорчилигу хурсандчиликдан бу иморатлару ёроч сўриларни эси кетган, ахир. Ўғли Усмонхонни уйлантирганда ҳам бунчалик кўп одам йиғилгани йўқ эди-я. Ҳа, шундай пайтда билинади дўст билан

душман. Эй, йўқ, ахир бундай кунингда душманнинг ҳам келиши мумкин-ку. Ёки келмайдимикин? Йўқ, келади! Аниқки, келади. Балки, дўстларингдан ҳам кўпроқ ўзини куюнчакроқ қилиб кўрсатар. Ахир ҳаёт шундай-ку. Дўстинг дилидан йиғлайди, душманинг тилидан. Ҳамидуллобойнинг жанозаси, мана шундоққина, худди кечагидек эсида-ку. Ўшанда жаноза куни нақд қиёмат бўлибди-да, деб ўйлаш мумкин эди. Ҳамидуллобойнинг уйида юрган қароли Эргаш новча чунонам фарёд солиб йиғлаган эдики, асти қўяверасиз. Йўқ, Ҳамидуллобой кичкина одам эмас, балки ўрис ҳукуматининг одами эди, ахир. Суд маҳкамасидаги малла сочлик йигит бир ҳафта тиним-ором билмади, шўрлик. Сўраб-суриштирди, ўрганди. Ахири, мана Ҳамидуллобойнинг жонига қасд қилганни топди. Бечора бу орада марҳум бойнинг ўғли бекордан-бекорга Сибирь бўлиб кетди.

Наҳотки, Эргаш новча шунчаликка борган бўлса? Ахир, кўчада қолиб кетганида унинг жонига Ҳамидуллобой оро кирган эмасмиди? Охириги маротаба Ҳамидуллобой билан қачон учрашиб эдим-а? Ҳа-ҳа, қурбон ҳайити арафасида. Ўшанда Ҳамидуллобой шундай деган эди: «Ҳайрон қоламан укамга. (Ёшлигида укалари қизамиқдан ўлиб кетганлиги учун бор меҳрини шу — Эргаш новчага берган бўлиб, уни укам дер эди.) Тунов куни уйлантириб қўяй, десам, унамади-я». Мана, унамаганининг сабаби бу ёқда экан-да. Ё алҳазар-о! Ҳамидуллобойнинг кичкина хотини Салимабону билан тил бириктириб, ё алҳазар, ё алҳазар, туннинг ярмида чавақлаб ташласа-я...

Тошкентбой олимнинг хаёлини Усмонхоннинг:

— Келинингиздан ажралиб қолдик, дада! — деган гапи тўзғитиб юборди.

— Қачон? Нима бўлган эди?

Тошкентбой олимнинг сўзлари бўғзидан зўрға чиқди.

Томоғига бир нима тиқилди. Базўр нафас олар экан, яна сўради:

— Усмонхон нима бўлди?

— Дада, шаҳарга вабо тарқалди. Ўрисларнинг табиблари ҳам ҳеч нима қилолмаётир. Бу хасталик баробаринда очарчилик халқнинг тинкасини қуритди. Эҳ, бечора Дилшода! Жуда ажойиб аёл эди-да...

Усмонхоннинг гапи оғзида қолди. Отаси шошиб сўради.

— Ўглинг қани? Аҳволи қандай?

— Хавотир олмангиз, у аммаларининг қўлидадир. Мана, ўн етти кун бўлибдики, Насиба ойим уйига богани йўқ. Яхшиямки, куёвимиз кўп мўмин-қобил йигит-да.

— Хўш, эгачингиз недин хавотирланадур? — сўради отаси.

— Дилшоодадин бизга ҳеч ёдгорлик қолмади, бола-сини олиб кетамиз, — дебди Аминабека.

— Аминабека бекалигини Тўраҳоннинг хонадонида қиладир, — қазаб билан деди Тошкентбой олим. Бу суҳбатни Усмонхоннинг қайноғаси Абдурахмон ҳам эшитиб турган экан:

— Бой ака, заифа заифа-да. Синглиси жувонмарг бўлиб кетгани сабабли алаmidан шундай дегандир. Афв этинг, уни, бой ака, раҳматлининг фарзанди шу хонадонда қоладур.

Қайноғанинг бу гали суҳбатга яқун ясади. Боядан буён ташқарида тик туравериб бели қотиб қолган Тошкентбой олим домла-имомлар ўтирган уйга эмас, балки ичкари ҳовлига ўтди. Тўғри, аёллар ўтирган уй саҳнаси олдида тўхтар экан, томоқ қириб олди-да қизи — Насибабонунинг исмини айтиб чақирди.

Отасининг овозини эшитган заҳотиёқ Насибабону ичкаридан дурсиллаб чиқди:

— Дадажон, дадажоним келибдурлар!

Насибабону ўзини отасининг бағрига ташлади. Тошкентбой олимнинг суюкли фарзандларидан яна бири шу Насибабону — қизи эди.

— Усмонхоннинг фарзандини сизга топширдик, бону. Аҳди оиламизга муносиб ва содиқ қилиб тарбия эттайсиз, деган умиддамен.

— Албатта, дадажон, албатта. Ишончингизни оқлай-дурмен. Хўб миннатдормен, падарибузрукворим. Сиз менга давлатингизнинг ярмини бердингиз, гўё... Қалбимни...

Насибабону бошқа гапира олмади. Йиғидан ўзини зўрға тўхтатиб, ичкарига кириб кетди-ю, барибир ўзини ортиқ тутиб туришга куч топа олмади. Хонага кириши биланоқ эзилиб йиғлаб юборди.

— Дилшоодахоним, мен қариб опангиз учун дунёга келибмидингиз?..

Насибабонунинг овози энди ташқари ҳовлига ҳам эшитилиб турарди. Унинг овозидан хижолат тортган

эри шаҳдам қадамлар ташлаб ичкари ҳовлига кириб кетди.

Қизининг бу гапи Тошкентбой олимнинг дилини чунонам ғашладики:

— Дилшода, қизим! — деб бақириб юборганини билмай қолди.

Тошкентбой олим шу ёшга кириб, ҳатто шамоллаб қолганини эслай олмайди. Шомга яқин иситмалаб ётиб қолди.

* * *

1892 йилнинг август оyi. Тошкентбой олим келини вафотидан сўнг, узоқ муддат тўшакка михланиб қолди. Айниқса, сўнгги ўн кун ичида жуда озиб-тўзиб кетди.

Хуфтон намозидан сўнг ўрнига чўзилган Усмонхон сўнгги икки ой ичида атрофида кечган воқеаларни ўзича таҳлил қилар ва сурункали уйқусизлик, толиқиш оқибатида фикрлари чалкашиб кетганди. У яна Эски шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Ёқуб ҳақида ўйларди. Муҳаммад Ёқубнинг сўнгги вақт ўзини тутиши Усмонхонни ташвишга солар, натижада унга нисбатан хоин, деб ҳукм чиқармоқчи бўларди. Бу падарлаънат ҳали жуда кўп бегуноҳларнинг оёғидан чалади-ёв. Ҳа, ўшанда нечун Азизёр Эшон ёки Абулқосимхўжанинг айтганларига ишонмадим-а. Мана, оқибати. Ҳар қадамда оёғингга болта уришга тайёр турибди. Энди ҳушёрроқ бўлиш керак. Эҳ, мендан-да бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад тадбиркор ва узоқни кўра биладиган экан. Ўшанда жуда тиришиб, қаршилиқ кўрсатган эди.

— Усмонхон, ҳарҳолда юртда мингбошисиз. Пухта ўйлаб, сўнг бир мақбул тўхтамага келарсиз. Сиз айтқон кишини камина сўраб-суруштириб кўрдим. Зотининг тайини йўқ, дарбадар бир киши эркан. Қаердан кўчиб келгани ҳам маълум эрмас. Отоси ким, оноси ким, ҳеч кимса билмайдур. Алқисса, Саъдий Шерозийнинг мана бу каломи унинг ҳақида битилгандек:

Саъдиё, Шерозиё, панде макун гумзодро,

Гумзодр агар оқил шавад, гардан занад устодро.

Усмонхон шу байтни нимагадир хотирасида сақлаб қолган эди. Сўнгги кунларда уни бот-бот эсга олар, ҳар бир сўзининг маъзини чақиб, мулоҳаза қиларди. Гарчи, Бухорода ўқиб юрган кезларида форс, араб, рус тили ва унча-мунча фарангларнинг тилини ҳам

ўрганган бўлса-да, шу кунларда ўзини нимагадир форсийга тиши ўтматгандек ҳис қиларди. Бу сатрлар вақт ўтиб, энди ўз «кучини» кўрсатаётгандек эди. Бир хаёли, эрталаб тонг саҳар туриб Зиёмуҳаммаднинг уйига ҳам бормоқчи бўлди-ю, аммо тўшақда миҳланиб қолган отасини ташлаб кетишга кўзи қиймади.

У хаёллар гирдобида ётар экан, масжид муаззини бомдодга азон айтганини ҳам сал бўлмаса сезмай қолаётганди. Кунбўйи ер чопган деҳқондек танаси оғир аҳволда ўрнидан турди. Руҳи жуда чўкиб кетган зринибгина ўрнидан кўзгалди.

Ҳали бомдод намозини тугатмай, дарвозадан «Тўрам» деган овоз эшитилди. Кун оқариб бораётган бўлса-да, қўлига ўнинчи фонарни олиб: «Ҳозир, бора-япман», деганча дарвозага томон юрди.

«Тинчликмикин?» Кўнглидан кечган ўй шу бўлди. Дарвозани очаркан, қаршисида боягина кўнглидан ўтказиб турган бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад турарди. Улар тенгдош бўлсалар-да, бир-бирларини сенсирамасдилар, билмаганлар икковларини қариндош бўлсалар керак деб ўйлашарди. Одатга кўра, узоқ кўришмаган яқинлардек қучоқлашиб кўришдилар.

— Ўзим келмасам, бир йўқлаб борай ҳам демай-сизда-а?

— Агарки, сўзимизга бовар этсангиз, бир муддат бурунроқ сизни хаёлимдан ўтказиб туриб эдим.

— Оллоҳга шукрки, ҳамон хаёлингизда эканман, демакки, хонадонингизга бемалол кираверишим мумкин бўлар.

Усмонхон бир оз хижолат тортиб:

— Маъзур туттайсиз, Зиёмуҳаммад, дўстим. Қани, марҳабо, марҳабо, хуш келибсиз, — дея ичкарига бошлади.

Икки дўст, икки маслақдош биргалашиб, меҳмонхонага ўтдилар.

Хонада алақачон дастурхон ёзиглик, барча нознеъматлар муҳайё этилган эди. Шундай ҳолни бу хонадонда жуда кўп кўрган Зиёмуҳаммад оқсоқол:

— Шундай ходимни етказган Яратганнинг ўзига шукроналар айтсангиз арзийди, тўрам.

— Ҳамду санони-ку ҳар вақт айтиб турибмиз, аммо ходим сўзини минбаъд айтмангиз.

Зиёмуҳаммад оқсоқол савол назари билан Усмонхонга қаради.

— Дўстим, сиздан яшириб не қилдим. Биласизки, бизнинг ташқари ҳовлида Оллоҳнинг иродаси ва тақдирнинг тақозоси ила уй-жойсиз, ватансиз қолгонлардан бир неча нафари истиқомат қилиб турадилар. Бир куни бир хизматкор керак бўлиб қолиб ойим ташқари ҳовлига ўтадилар. Бошқалардан ўзининг нимаси биландир ажралиб турган Ҳасанхонга нигоҳлари тушади. Ойим истараси иссиқ бу йигитни ҳафта-ўн кун зимдан синаб, кузатиб юрадилар. Кунлардан бир куни боғ ичкарисидан сознинг майин садолари остида нозик овозда кимдир кўшиқ куйлайди. Ойим ҳайрон бўлиб, секин боғ ичкарисинга кириб қарасаларки, шу Ҳасанхон жозибага тушиб юрт ҳақида, ўзи туғилган қишлоғининг ҳусни жамолини мақтаб чунонам куйлаётган экан. Қўшиқдан сел бўлиб кетган ойим кичкина эгачимиз Гулбаданхонимнинг рақсга тушаётганини кўриб, бир вақтгача туш бўлса керак, деб тураверадилар...

Ҳасанхон тонгга яқин куйлашни бас қилиб, эгачимиз билан хайрлашадида, ўзининг хонасига кетади. Эгачимиз Гулбаданхонимни ойим эшик олдида туриб кутиб оладилар...

Бомдоддан кейин, маҳкама юмушларига жўнаш олдидан қирқ саҳифа китоб ўқийдурғон одатим бор, дўстим. Китобни қўлга олишим биланоқ, остонада ойим пайдо бўлиб турибдилар. «Тинчликми?» дегандек боқдим. Қаршимга келиб, оҳистагина ўтирдилар. Аввал маҳкаманинг юмушларидан, сўнгра... умуман ҳозирда хотирамдан фаромуш бўлаёзибди, хуллас, Фарғона вилоятига юборишга ишончли кишинг борми, дедилар. Ҳайронликда саволлариға савол ила жавоб қилдим.

— Ойи, тинчликми?

— Ҳасанхоннинг қавм-қариндоши, насл-насабини сўраб билмоқ керак.

Ортиқча саволга ўрин қолмаган эрди, шунинг учунким, ойимнинг феъли атвори ҳаммадан-да мента маълумроқ.

Алалоқибат, не дейсизки, ўн кун ичинда водий тарафиндаги ишончли кишиларимиздан жавоб келди. Асли зоти хўб ва кўп мўътабар зотлардан бўлиб, бир фалокатдин бутун бошлиқ оиладан тасодиф бирлан шу ўғлон омон қолгон эркан. Энди, Зиёмуҳаммад, ўзингиздан қолар гап йўқ. Эрта-индин эгачимизни Ҳасан-

хонга тўй қилиб берамиз, деганимиз устига мана бу кўргилик...

— Оллоҳнинг иродаси, ер юзинда барча кўргилик Оллоҳдан эканлиги барчамизга аён. Сабр берсин, барчамизга, сабр...

— Эҳ, ҳойнаҳой каминанинг дардларини эшитгани келмагандирсиз, дўстим. Сўзлангиз, оламда не гап. Зиёмуҳаммад?

Оқсоқол Зиёмуҳаммад боядан буён гапни нимадан бошласам экан, деб иккиланиб ўтириб эди.

— Эй, дўсти азизим, қай бирин сўзлайу қай бири-ни шарҳ айлай?

— Тинчликми? — бир оз саросимага тушган Усмонхон жиддий ҳодиса рўй берганини ҳис этиб, яна сўроқлай бошлади. Шаҳарда нима гап? Палид Самсонов яна қандай буйруқ чиқарди эркан-а?

— Йўқ, йўқ, тўрам! Ўша палиднинг буйруғими ёхуд бошқасиникими, ҳарҳолда, била олмадик. Аммо кеча жуда хунук воқеа рўй берди. Ҳеч илож қолмагач, Азизёр Эшон, Абулқосимхўжалар бўлиниб, халқни йиғиб — шаҳар бошлиғи Путинцев ҳузурига бордик...

— Тўхтанг, оқсоқол, сабр этинг. Нималар деяпсиз, ахир? Нега халқни йиғасиз, нега борасизлар? Эй, худо... қачон вафлат уйқусидан уйғонасизлар-а?.. Демак, аскарлар келиб сизларни ўққа тутишибди-да?

— Шундай, шундай. Аммо...

— Эшитганим йўқ, дўстим...

— Унда оломонни ўққа тутгани сизга нечук маълум бўлди?

— Шунинг учунки, камина улар орасида юравериб, бу келгиндиларнинг миллатимизга бўлгон муносабатларини ҳўб билармен ва энг қўрқинчли томони шундаки, халқимизнинг заиф томонларини билурлар. Аларнинг юртимизни осонгина босиб олгонлари ҳам шундан, тақсирим.

— Ҳмм, гап бу ёқда денг, тўрам.

— Хўш, ундан сўнг, не бўлди?

— Не бўлишини айтдингиз-ку.

— Мен, не бўлгонини айтдим, аммо сиз не учун маҳкамага бориб эдингиз, бу хусусда сўзламадингиз-ку.

— Ҳа-ҳа, хаёлимдан кўтарилай дебди, тўрам. Маълумингизким, шаҳар маъмурлари бирлан тўртта янги қабристон очарга кенгашдим. Алар розилик бердилар.

Аммо, мана уч кундирки, шаҳардаги ўн икки қабристонга, битта-да бўлсин майитларимиздин кўмишга рухсат йўқ. Одамларимиз ноиложликдан эски қабристонларга кўмишмоқда. Яна денг, тўрам, Муҳаммад Ёқуб дегони бор — сотқин, ул модаркуш, ўликларни оташга куйдиришлар, деб буйруқ берибди. Афсуски, уни шу гапни айтгон замонидаёқ ушлай олишмабди. Маҳкамага кириб олиб беркинибди. Биз халқ бирла уни талаб этиб борганимиз...

Ташқарида кимдир томоқ қирди. Отасининг овозини бир чақиримдан танийдиган Усмонхон меҳмондан узр сўради-ю, шартта ўрнидан туриб, ташқарига чиқмоқчи бўлган эди, эшик очилиб Тошкентбой олимнинг ўзи кўринди. Бетоблиги туфайли ранглари бир оз синиққан бўлса-да, кўзлари ўша-ўша маънодор, меҳри эди.

— Усмонхон, бу биззи оқсоқол келгон эркан, хабар ҳам берай демабсизда.

Ҳазил тариқасида айтилган гапдан кўнгли ўсган Зиёмуҳаммад оқсоқол ўрнидан туриб қўлини кўксига қўяр экан:

— Эшитишимча, Урусия томондаги зовутларга ишга чиқмаган рабобийга, иш ҳақи ўрнинда, борогул ёзармишлар. Энди, сизга-да шундай ёзармиз, бой ака.

— Ҳе, оқсоқол-а, бирламчидан гап шулки, борогул эмасдур, балким «прогул», яъни ишга сабабсиз чиқмагон ишчини шундай атайдурлар. Иккиламчи, Усмонхон айтқондир, камина бетобмен, ука мулло. Вужудим даво топар, аммо дилим хастадур, ҳа, дил хасталигининг давоси бормикин-а?

Ҳеч нима тушунмай серрайиб қолган Зиёмуҳаммаднинг жонига Усмонхон оро кирди.

— Дада, узр, уриниб қолмасмикинсиз-а?

— Ай, ўғлим-а, қанийди биргина отангиз уриниб қолса эди. Ахир, шўрлик халқ уриниб қолибди-ку, золимларнинг дастидан. Элда ажойиб бир нақл бордур: «Ўзингдан чиққан балога, қайга борурсан даъвога».

Гап нима хусусда эканини сезган Зиёмуҳаммад Тошкентбой олимнинг гапини маъқуллаб кетди:

— Ҳа, ўлманг, бой ака. Мен ҳам доимо шу фикрдамен ва билингки қайғудамен. Мана, Муҳаммад Ёқубни олайлик. Кимсен, Эски шаҳарнинг оқсоқоли. Ҳе, ўзи-да мусулмон бўлиб тургон бир пайтда халқининг

ёнини олмайдур, балки очикдан-очик пора талаб қилар-
дур. Мен, ўша оқсоқол этиб тайинланадурғон вақтин-
да Мирусмонхонга айтиб эрдимки, зинҳор-базинҳор
бу касофатни шундай обрўли вазифага тайинламоқ
ақддан эрмас, деб. Мана, оқибати.

Зиёмуҳаммад ёниб-куйиб гапиргани сайин ота-бола
мулойимгина кулганларича қараб туришарди. Улар-
нинг бу кулиси, албатта, Зиёмуҳаммадни ажаблантир-
масдан қолмади. Буни сезган Тошкентбой олим бо-
сиқлик билан тушунтирган бўлди:

— Дўст деб юрганинг бир куни душманга айлани-
ши бор гап. Хафа бўлманғиз, оқсоқол. Порахўрлик
биззи миллатни чуқурликка олиб кетаётир. Бу иллат,
охир кун келиб, бир кун раиятни ҳалок қиладур. Ка-
мина Муҳаммад Ёқубнинг Эски шаҳарга оқсоқол
бўлганини эшитиб, чапак чалгандир, деб ўйлаган
бўлсанғиз, кўп хато фикрлабсиз. Йўқ, асло. Мен, бир
кўришдаёқ у тасқарани ёқтирғон эмасман. Ўзингизга
маълумки, Оллоҳнинг расули, жаноби Муҳаммад алай-
ҳиссаломнинг муборак ҳадиси-шарифлари бор: «Ях-
шилиқни чиройли юзлик кишилардан кутинглар», дей-
дилар. Ул зотнинг аҳли аёли ва барча қавм-қарин-
дошлари ҳамда саҳобаларига Оллоҳнинг беадад ҳамду
санолари-ю саломлари бўлсин.

Орага сукунат чўқди. Ҳар бирлари ўзларининг
фикр-ўйлари билан банд эдилар. Қуёш икки найза
бўйи кўтарилиб-кўтарилмай ҳаво димиқиб кетди. Пеш-
айвонли уйнинг остонасида Ҳасанхон томоқ қириб,
кўриниш берди.

— Ҳасанхон, иним, кираберинг, тортинманг, — деб
изн берди Тошкентбой олим.

Ҳасанхон табиатан жуда тортинчоқ ва тортинчоғ-
лиги ювошлигига сингиб кетганди. Аммо бу мақтовга
муносиб феъли, уни бировга муте бўлишга изн бера-
ди, дегани эмасди. Ҳасанхон ўта довиюрак, ҳар қандай
қинғирликни ёки ноҳақликни кўрганда чидаб тура ол-
масди.

Ҳасанхоннинг хаёли дабдурустан болалик йилла-
рига қандай қилиб етаклаб кетганини ўзи ҳам билмай
қолди.

«Санинг феълинг амманг Нодирабегимга тортган-
да», — Ҳасанхон онасининг ушбу таъкидларини бот-
бот эслаб туради. Мадрасада ўқиб, унча-мунча китоб
мутолааси қўлидан келиб қолганда, бир куни қўшни-

синикига нима иш билан кириб қолди-ю, тоқчада турган яшил муқовали китобга кўзи тушди. Мазкур китоб қози Абдуннаби Ҳотифнинг шоира Нодира ҳақидаги хотиралари бўлиб, афсуски, у тугалланмай қолган дoston эди. Ҳасанхон, мазкур дostonни ички бир иштиёқ билан ўқиб чиқди. Ўқиб чиқиб унинг таъсирида бир неча кун хаёли паришон бўлиб юрди. Ҳасанхоннинг бу ҳолати, албатта, уйдагиларнинг эътиборини тортмасдан қолмас эди. Биринчи бўлиб онаси сезди:

— Ҳа, ўғлим, нима бўлди сенга?

— Ҳеч нима! — деб жавоб берди совуққонлик билан Ҳасанхон.

Онаси бир зум ҳайрат билан тикилиб турди-ю, сўнгра индамасдан ичкари уйга кириб кетди. Хаёлга шўнғиб кетган Ҳасанхон тоғасининг кириб келганини сезмай қолди. Унинг ҳолатини бир оз кузатган шекилли, ташқари ҳовлидан қўлидаги қамчисини ўйнатиб келаётган Ҳасанхоннинг дадасига кўзи тушгач, салом-алиқдан сўнг:

— Шу дейман, почча, жиянимиз Ҳасанхон шоир бўлади-ёв, ҳойнаҳой! Боядан буён кузатиб турибмен денг, гўёки бу дунёнинг барча ғам-андуҳлари анинг елкасида-ю, у шу муаммолар устинда бош қотирадур.

— Билмадим ука, билмадим. Шоир, десангиз опамнинг қизи Нодирабегим хотирамга келадур.

Ҳасанхон ялт этиб отасига қаради. Отаси бир қайноғасига разм солди ва Ҳасанхонга томон бурилди:

— Ҳа, тойчоқ, тинчликми?

Ҳасанхон айбдор кишилардек ерга қаради. Отаси ундан ҳамон жавоб кутаётганини сезгач, секин бошини кўтариб:

— Насрулло золим қата этмиш эркан.

Ҳасанхондан бу тариқа жавобни кутмаган тоғаси ҳам, дадаси ҳам шайтонлаган кишилардек типирчилаб қолдилар. Айниқса, отаси. Шу тобда миясига жўяли фикр келмаганидан, фақат қамчисини этигига уриб:

— Шунақами? А-а, шунақа... ми? — дерди. Гўё томоғига бир нарса тикилиб қолгандек эди шу тобда.

Ўртага чўккан сукунатни Ҳасанхоннинг отаси бузди.

— Тойчоғим, сиз буни қаердан билдингиз?

— Қўшнимизнинг тоқчасида кўрганим китобдан. Қизиқишим ортиб, ул китобни Сарви холадин сўраттириб олдим. Ҳўб яхши китоб эркан, дада...

Улфат аканинг боягина хуфтон бўлган дили яна ёришиб, яйраб кетди. У ўглининг китобга меҳр қўйганидан жуда хурсанд эди. Шунинг учун ўглининг ширин тилига тақлидан уни саволга тутди.

— Китобни ким битмиш эркан?

— Қози Абдуннаби Хотиф.

— Тойчоқ, сиз қачон китоб мутолаасини ўрганмоққа улгурдингиз? — яна қизиқсинди Улфат ака.

Болалигига борган Ҳасанхон отасининг бу сўзларини ўзича фаҳмлаб, ҳозиржавоблик билан деди:

— Ул китобни ўзим хатм айладим, дада. Мана, ҳозир...

Ҳасанхон шундай деганча ўзини ичкари уйга урди. Бир оздан сўнг, япил муқовали китобни бағрига босганича олиб чиқиб:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм, — дея китобни очди ва дуч келган жойидан бийрон тил билан ўқий бошлади:

— Умархон вафотидан сўнг, бу ифбат садафининг инжуси кунларни ҳасрату фиरोқ билан шу тариқа ўтишини ношукрчилик деб билди. У гулистондек Чаҳорчаман боғига бориб, Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан фозиллар, олимлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматига чақиртириб келди. Мамлакат хирожларидан беҳисоб тилла ва жавоҳирларни сарф қилиб бир мадрасаи олий, наққодор масжид, ҳаммом, карвонсарой бино қилдирди ва мадраса, масжидларга ҳисобсиз вақфлар тайин қилди...

Улфат ака ўглининг тугилмай бийрон тил билан китоб ўқишини тинглаб, завқланиб кетди-ю, даст кўтариб олиб, уйга кирди. Дастурхон бошида ҳам Ҳасанхон китоб ўқишни давом эттирди. «Бу кунларда яна китоблар ёздириш ва уларга зеб-зийнат беришга фармон қилиб, бир китобхона бино эттирди. Ундаги котиблар, хаттотлар, наққошларга шундай қарам ва эҳсонлар кўргуздикки, бунинг овозаси атроф оламга машҳур бўлди. Амударёнинг бу томонидаги ёкутқалам котиблар, Мирали рақам роқимлар, Моний каби мусаввирлар бу ерга жамъ бўлдилар. Шундай қилиб, бу аёл ақлу дониш ва яхши фазилатлари билан ягонаи замона, «Нодираи даврон» бўлиб танилди ва халқлар таҳсинига сазовор бўлди».

Бир зумгина хаёл уммонига шўнғиган Ҳасанхонни Усмон мингбошининг сўзлари бўлди.

— Хаёл суриб қолдингиз, Ҳасанхон?

— «Нодираи даврон»нинг ота томонидан қариндошлиғи бордир каминага. — Нима демоқчи эканлигини англамаган учовлон ҳам ялт этиб Ҳасанхонга қарашдилар. — Урисни ғайридин деймиз, миллатимизнинг ашаддий душмани, деймиз, боринги, кофир деймиз. Аммо... аммо... Сўзи бўғзида қолган Ҳасанхоннинг кўзида ёш ҳалқаланди. Учовлон ҳамон гап нимадалигини англай олмай хуноб эдилар. Бу сафар Тошкентбой олимнинг ўзи сўз қотди.

— Ҳасанхон иним, нима гап? Тинчликми ўзи?

— Бу дайри дун қачон тинчиган эдики, энди тинчийди, ота? Йўқ тинчимайди, тинчимас. Токи, Насруллохонга ўхшаган қаттол амирлар ва уларнинг гумангалари бор экан... Муҳаммад Ёқуб... Эҳ, уларнинг охири бормикин?

Хонага узоқ сукунат чўқди. Энди ҳар ким ўз хаёллари билан банд эди.

* * *

Кеча ўққа тутилганларга эртаси пешиндан сўнг жаноза ўқилди. Гарчи Тошкентбой олим ҳали батамом тузалиб кетмаган бўлса-да, ўғли Усмоналининг қаршилигига қарамай, жанозага қатнашишга жазм этди. Аслида, ўрис зобитлари ўққа тутилганларни бошқаларга сабоқ бўлсин, дея бир жойга жам этган эдилар, аммо улар нима қилишни билмай гарангсираб туришар, яна-да аниқроғи, ерли аҳолидан ҳадиксирамоқда эдилар.

Жанозага борган Тошкентбой олим, Усмон мингбоши ва Зиёмуҳаммад оқсоқолни кўрган зобитлар, аскарлар ҳеч нима демасдан қолишди. Балки хавотирлари янада ошди. Йўқ, аскарларнинг ҳам, зобитларнинг хавотирлари ҳам ўринсиз экан. Тошкентбой олим бошчилигида аҳли мўминлар барча кўргиликларни Оллоҳдан деб билдилар. Шаҳидлар жуда кўп эди. Шунинг учун қабристонга қўйиш узоқ вақт талаб этди. Шомга яқин ҳаммалари бирга уйга қайтишди. Зиёмуҳаммад оқсоқол ҳам бирон-бир имо-ишорасиз Тошкентбой олимнинг ҳовлисига томон энган эди. Шаҳарнинг тор кўчаларидан тез-тез қадам ташлаб боришлари гўёки уларнинг бир нимага қасд қилганликларини англатарди. Аслида, улар шом намозига ошиқаётган эдилар.

Ҳовлига етиб боргунча ҳеч кимдан садо чиқмади.

Ҳукмрон — Вақт,
 Вақт — югурик.
 Қаранг, биродарлар,
 Ўн олтига тўлган болам
 Шеърлар бштибди.

(Эски дафтардан)

Тошкентбой олим бетоб бўлиб ётиб қолгандан сўнг, ҳовлидаги эркаклардан ҳеч ким намозни масжидда ўқимай қўйган эди. Бу ҳол Тошкентбойнинг дилини бир четдан кемирар, ўзини гуноҳкор деб биларди. Жойнамоз устида ўтирган Тошкентбой шуларни ўйлар экан, умрида илк бор, дуога қўл очиб, ўзи учун Яратгандан соғлиқ, омонлик, хотиржамлик тилади. У ҳеч қачон ўзи учун ҳеч нарса сўрамас: «Ўқиган намозимни Яратганга миннат қиламанми?» дер эди.

Кечки овқатни бирга тановул қилдилар. Сўнгра Тошкентбой олим босиқлик билан сўзлай бошлади. Унинг овозида шикасталик зоҳир эди.

— Қулоқ беринглар, бу сўзларим ҳам насиҳат, ҳам васиятдир. Намозни уйда ўқимасликка ҳаракат қилингллар. Масжидда эса дунё ишларидан сўз очмангларки, оқибатини мана кўриб турибсизлар. Ҳали бу — ҳолва. Ўриснинг мамлакатида бир тутқун шарпа изғийдир. Ҳадемай, ўша шарпа бу томонларга ҳам келиб қолса, ажабмас. Шунинг учун қўлларингдан келгунча ҳамюртларимизга яхшилик қилингллар, меҳр-оқибат кўрсатингллар, фарзандларни ўқишга юборингизлар. Эндиликда Бухорои шариф мадрасалари бизни қониқтирмағайдир, зеро Овруро халқи ҳар соҳада биздин ўтиб кетаётир. Бизникилар эса ҳали ҳам бир-бирларига қир пичоқдирлар. Ахир, шунинг оқибатинда бу жаннатмакон ўлкани ўрис қўлига топширмадиларму? Динимизни оёқости қилмадиларму? Қилдилар. Агар билсангиз мўминга неки макруҳ бўлса, шайтони лаъин уни жозибали ва хушрўй сувратда кўрсатади. Унинг макридан қочмоқ ва доимо тузоғига тушмаслик учун хушёр бўлмоғимиз керақдур.

Тошкентбой олим яна анча-мунча сўзларни панд-насиҳат тарзида Усмон мингбошига айтди. Боядан буён бир чеккада мудраб ўтирган Зиёмуҳаммад ҳеч ким кутмаган мавзуни қўзғаб, гап асносида Ҳасанхондан қўшиқ куйлашни илтимос қилди.

Табиатан мулойим кўринган Ҳасанхонга тортин-чоқлик аслида ёт эди. Айниқса кўшиқ куйлашни сўрашган чоғида бу ҳол баралла намоён бўларди. Ҳасанхон бирпасда ҳужрасидан дуторини олиб келди-да, пардаларини созлагач, кўшиқ куйлай бошлади.

*Токай урасан Нодираларни,
Гулгунча юзли, бокираларни,
Навниҳол шоир-у шоираларни
Сенга алашим бор, Насруллоҳ золим!
Фаргона мулкини вайронлар эттинг,
Ёш-қарилар барчасин қурбонлар эттинг,
Бокира тупроқларин сен қонлар эттинг,
Сенга алашим бор, Насруллоҳ золим.*

— Офарин! Офарин! — деб юборди завқи тошиб Тошкентбой олим.

*Феруза гумбазли осмон остида
На чин мусулмонмиз на кофир, тамом.*

Умар Хайём.

Усмон мингбоши отаси билан бомдод намозини гузар масжидида жамоа билан бирга ўқиди. Ташқарига чиққач, маҳкамага бориш учун изи сўради. Субҳидамда нонуштага одатланмаган Усмоннинг феъли атоворини яхши билган Тошкентбой олим рози бўла қолди.

Маҳкама остонасида уни Эски шаҳарлик Қосим палиднинг ўғли Муродилла кутиб ўтирарди. Гарчи Туркистон Думаси томонидан хона Оврупача дид билан жиҳозланган бўлса-да, Усмон мингбоши уларнинг ҳеч биридан фойдаланмади. Айниқса, стол-стулдан. Бир неча маротаба ўрис маъмурларининг таъкидлашларига қарамасдан, барибир фойдаланмади.

Ўнрайроғи шу — бахмал кўрпача. Кўрпачага ўтирганча, фуқароларнинг арз-додини эшитар ва ҳар бир арзчининг муаммосини қўлдан келганча ҳал қилишга тиришар эди.

Усмон мингбоши остона четида қўлини кўксига кўйганча илтижо билан қараб турган Муродиллога:

— Кираверинг, ука. Нима, арзингиз бор? — деди. Одатда бу Эски шаҳарликлар оқсоқолидан шикоят қилиб келардилар.

— Ё, тавба, — хаёлидан кечганди бир гал Усмон

мингбошининг, — одамлари ҳам оқсоқолига ўхшайди-я?

Усмон мингбоши Муродилланинг уст-бошига бир қур разм солди. У ҳамон қўлини кўксига қўйганча, хиёл эгилиб турарди.

— Хўш, хизмат? — такрорлади мингбоши. Муродилло дудуқлана-дудуқлана гап бошлади:

— Ўрис қизига уйланмоқчи эдим, афсуски, у рози бўлмапти. Шунга...

— Хўш-хўш, — ҳам ажабланиб, ҳам жаҳди чиққан Усмон мингбоши, сўзингни давом эттиравер, деган маънода имо қилди. — Шу десангиз, у: «Агар ўз динингдан чиқиб, Исонинг динига кирсанг, мен сенга турмушга чиқаман», дейди.

— Сен-чи? Ўзинг нима дейсан? — сўради Усмон мингбоши.

— Нима ҳам дердим. Розиман. Фақат рухсат берсангиз деб...

Муродилланинг гапи оғзида қолди. Бўлар-бўлмаста жаҳди чиқавермайдиган Усмонали бу сафар чинакамига тутоқиб кетди.

— Йўқол кўзимдан! Ҳе... даюс!..

Маҳкамадан қандай қувиб чиқарилган бўлса, миршаблар Муродилмони шундай қувиб солдилар. Нима қиларини билмай боши қотган Муродилло ўйлаб-ўйлаб, ниҳоят Қашқар маҳалласининг қуёш чиқар томонидаги ўрис маҳкамасига борди. Аввалига хўжакўрсинга бўлса-да илиққина кутиб олган маҳкамадагилар йигитнинг мақсадини билгач, унинг аҳволдан роса кулдилар, сўнгра бир барзанги маҳкама ходими Муродилланинг кетига шундай тепдики, бинодан қай йўсинда чиқиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Айниқса, кўзойнакни бурнининг устига қўндириб олган малла сочили, чувалган қуюқ соқоли икки бетиде кўпириб турган мужикнинг гапи ўтиб тушди-ёв!

— Сен ўз динингдан чиқиб, бизни динга киргач, нима каромат кўрсатар эдинг, ваҳший!

...Усмон мингбоши пешинга довури ўзига келолмай — фақат ҳақоратдан тийилиш учун «Астафидуллоҳ» калимасини неча бор қайтарди экан, билмади. Худди шу лаҳзада Усмонхоннинг хаёлини ташқаридан келган шовқин-сурон бузди.

— Нима гап, тинчликми? — сабри чидамаган мингбоши маҳкамадан чиқиб, эшикбонга юзланди. Бу ора-

да миршаблар етти-саккиз ёшлардаги уст-боши абгор болакайни изиллатиб судраб, маҳкама эшигига олиб келишди.

— Гуноҳи не бу боланинг? — сўради Усмонхон диққати ошиб.

— Нон ўғирлаётган пайтида қўлга тушди, бек.

Усмонхон ҳеч нима демай маҳкамага йўналар экан, «Олиб киринг» ишорасини қилди.

Болага ичи ачиди: йиғлайвериб қовоғи шишиб, овози бўғилиб қолган болакай ногоҳ йиғидан тўхтаб, нажот илинжида Усмонхонга тикилди.

— Ота-онанг борми?

— Йўқ, — боланинг овози титради. Афтидан, бу саволни ҳар куни эшитаверганидан жавобини сўзсиз ифода қиладигандек эди, бироқ болакай ўша алпозда давом этди:

— Ҳеч кимим йўқ. Бозорда ётиб юраман...

Усмонхоннинг кўзларида ҳалқаланган ёш юзига тизилди. Секин ўрнидан қўзғалди, кўз ёшларини ҳеч ким кўрмасин деган ўйда белидан белбоғини ечдида, юзига босди.

— Отни келтиринглар! — Болани қўлидан етаклаб ташқарига олиб чиқди. Болакай ҳали-ҳамон ҳадиксираб турар, қўрқувдан оёқларини базўр босарди. Афтидан, у ҳеч нарсани англамаётгандек эди.

Маҳкама отхонаси унчалик узоқ эмас эди. Миршаббоши бир зумда отни етаклаб келди.

Бултур баҳорда ўрис зобити совға қилган бу отни миршаблар «Ўрис от» деб аташарди. Усмонхон отга чапдастлик билан ирғиб минар экан, шундай чаққонлик билан болакайни ердан даст кўтариб, эгарнинг олдига олди. Бу шунчалик тез рўй бердики, нозирлар пайқамай ҳам қолишди. У от жиловини бозордан сўнг ўнгга — эски маҳалла томон бурди. Отнинг ҳаракатини жуда тез деб бўлмасди. Одамлар бундай туёқ ташлашни «йўрға юриш» дейдилар. Шу юришида асрга яқин эски, деворлари нураб, пастқамлигидан пиёда кишига ҳам ҳовли сатҳи кўринадиган, аммо бир пайтлари шаҳарнинг нуфузли хонадонларидан бири бўлганлиги шундоққини пешайвонли уйдан ва балаңд болахонасидан билиниб турган ҳовли олдига келиб тўхтади.

— Уста Абдуқаҳҳорвой, — овоз берди бек отдан тушаётиб.

Усто Абдуқаҳҳор дилкаш, шоиртабиат киши бўлиб, ўғил фарзанди йўқ эди. Шунинг учун кўнглининг бир чеккаси доим яш, бирон кишига шикоят қилгудек бўлса ҳам шу хусусда афсусланиб гапирарди. Ҳовлининг бир бурчагидаги дўконида косибчилик билан шуғулланар, чарчаган кезларида, ичкари ҳовлига кириб, қизларини атрофга йиғиб оларди-да, муқоваси ури-ниб кетган Мир Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан:

Ул паривашким бўлубмен зору саргардон анга,

Ишқидин олдам манга ҳайрону мен ҳайрон анга, — деб бошланувчи ғазалини қайта-қайта ўқирди. Сурункали такрорлашдан ғазал қизларга ёд бўлиб кетган эди.

Усмонбек овоз берганида уста Абдуқаҳҳор ичкарида, ўзининг таъбири билан айтганда «Ҳазрат-ла сирлашуб» ўтириб эди. Устанинг машғулоти минбошига хуш ёққаниданми ёки истараси жуда иссиқлигиданми — уни жуда яхши кўрар, ҳурмат қиларди.

Бир сафар келганида рўзгорини обдан ўрганган бек уни солиқлардан озод қилди. Аслида эса бекнинг ўзи ўз ёнидан устанинг солиқларини тўлаб қўярди. Шу воқеадан сўнг Усмонхон бу оилага жуда яқин бўлиб қолган, уста ҳам хонадон аҳлига таъкидлаган бўлса керак, бекдан ҳеч ким ўзини олиб қочмас эди.

— Амаки, келинг, ичкарига марҳабо, Отойим ичкари ҳовлидалар.

Ичкаридан чиқиб келган қизнинг кўнғироқдек овози дарвоза олдида бирмунча фурсат туриб қолган мингбошини сергаклантирди.

— Хўп бўлади, қизим, — деди-да болани етаклаганча ичкарига қараб юра бошлаган ҳам эдики, бекнинг овозини эшитган уста шоша-пиша унга пешвоз чиқди.

— Эй-эй! Бек ака, келинг, қайси шамоллар учирди? — деди у. — Болага назари тушгач ажабланиб, нима деярини билмай қолди. Устанинг аҳволини сезган Усмонхон ҳазиллашди:

— Уста, уйга таклиф этасизми ёки шу ернинг ўзида дардимизни дoston қилиб қайтаверайликми?

Шошиб қолган, қолаверса, хижолатпазликдан уста:

— Узр, бек ака, узр, густоҳлик қилибмиз, — деганича ичкарига бошлади.

Ҳовли шинам эди. Устанинг хотини жуда саришта бўлиб, қўлидан келмайдиган юмуш йўқ эди. Билган ҳунарларининг барини бўйга етиб қолган қизларига ҳам ўргатар, сўнгги икки йил ичида рўзвордаги барча юмушлар шу қизларнинг зиммасида эди. Мана, ҳозир ҳам кекса тут дарахти тагидаги супада жуда бежиримгина қилиб тўшалган кўрпачага ўтирар экан, бек одатига кўра Куръондан қисқа оятлардан бирини ўқиб, шу ерда яшаб ўтганлар ҳақида бағишлади.

Бир оз у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтирдилар. Бу орада паловхонтўра ҳам сузилди. Таомни суҳбат асносида еб бўлгач, Усмонхон муддаога ўтди.

— Уста, аслида паловхонтўра бир баҳона-ю, аммо бир илтимос билан келиб эдик.

— Бек ака, илтимос нимаси, буюринг, қандай юмуш бор?

— Аслида, — деб гап бошлаган бек, бир оз муддат боланинг заҳил ва рангпар юзига тикилиб. — Ўзимизнинг ҳовлида ҳам юраверса бўларди-ю, ўзингизга маълум, ташқари ҳовлида бошқалар қатори бир-икки нафар янгилардан бор.

— Бек, жоним билан. Бутундан эътиборан у оиламиз аъзоси бўлиб қолади. Ҳов, хотин, энди ҳар хил гаплар билан жиғимга тегаверма. Бизлар ҳам оилада икки киши бўлдик, — қаҳ-қаҳа отди уста.

Айвонда ўтирган хотини гап нимадалигини дарҳол пайқади-да, болани эҳтиёткорлик билан қучиб, бағрига босганча олиб кетди. Шу тобнинг ўзида қизлар ғимирлаб қолишди. Улар болакайни оналари билан биргаликда чўмилтиришди. Яқин орада чўмилмаган болакай баданига ҳар гал сув текканда сесканиб кетарди. Бундан қизлар роҳатланиб кулишар ва болакайнинг устидан шовиллатиб сув қуйишарди.

Устанинг хотини ичкари уйдан бир бўҳча олиб чиқди. Бу — ўрил болабоп уст-бош эди.

Болакайни кийинтириб супа ёнига олиб келишгач, Усмонхоннинг ўзи ҳам уни туйқус таниёлмади. Қошқўзи қоп-қора, иягидаги нўхатдеккина чуқурча ярашиб тушган болани бир кўришда ҳар қандай киши ҳам ёқтириб қоларди. Бир оз кичкинароқ бўлса-да, беқасам чопон унга жуда ярашиб турарди. Устанинг хотини изоҳ бера бошлади:

— Шу десангиз, бек ака, Яратганнинг ҳикматларига қойил қолмасдан иложи йўқ-да. Бундан чамаси ўн-

ўн беш кунлар бурун хуфтон намозини ўқидиму кўзим бирпас илинибди. Шунда ғойибдан бир сас: «Даргоҳи кенг-да, мана, Мусалламхон, ўғиллик ҳам бўладиган бўлдингиз», деди. Бир неча сониядан сўнг кўзим очилди. Ўтириб таъбирини ўйлай-ўйлай, сандиқдан эски-туски бисотни кавлаб, ўзимча шу сарупони тайёрлаб қўйгандим. Болагинанинг насибаси экан-да!

— Ҳа, иншооллоҳ, биров-бировнинг насибасига шерик бўлиш... ҳе, йўқ, бундай бўлмаган, ҳеч қачон.

— Ҳа, бек ака. Сизга раҳмат, насиб этса, шу боламнинг хат-саводини ўзим чиқараман.

Мусалламхоннинг бу гапи Усмонхонга тамомила янгилик эди. Шунинг учун ажабланиб устага қаради. Уста уялинқираб, бошини қимирлатиб тасдиқ маъносини билдирди ва мийиғида кулиб қўя қолди.

Аслида, эр ҳам, хотин ҳам Усмонхондан беш-олти ёш катта эдилар, аммо ҳурмат юзасидан «бек ака», деб мурожаат қилишарди.

— Мусалламхон янга, буни қаранг-а, илми эканлигингизни шу пайтгача билмаган эканман. Аммо нега мактабдорлик билан шуғулланмайсиз? Нима монелик қиладур, ахир ёрдамим тегиши мумкин-ку.

Чин юракдан айтилаётган бу гапга уста Абдуқаҳ-хорнинг ўзи қўшилди:

— Тўғри, бек ака, қайси куни янгангиз айтиб эди. «Боринг, бек аканинг ҳузурига, рухсатнома олиб келинг, мактаб очамиз» деб...

— Нега бормадингиз? — сўзини бўлиб савол қотди бек.

— Ҳа, энди, шунча ёрдам бераяпсиз, яна...

— Қанақа ёрдам? Нималар деяпсиз, уста?

— Хўп, бек ака... шу андиша...

— Уста, — деди бек бир оз ҳовуридан тушиб. — Хуллас, гап шу: эртадан бошлаб уйингизда мактаб бўлади. Хўпми? Ўқийдирғони бордир, маҳаллада...

Шу билан суҳбат тугаб, Усмонхон шом сари уйига қайтди.

Мингбошининг ҳовлисига яқин мўъжазгина ерда бозорча бўлиб, бек уйга қайтгунча бозорчилар харидор бўлмаса-да, унинг йўлини пойлаб ўтиришарди. Бу сафар ҳам бек бозор олдидан ўта туриб, кимда нима қолган бўлса, ҳаммасини кўтара савдо қилиб олди.

Усмонхоннинг ташқари ҳовлисида кўплаб бева-бечоралар, етим-есирлар истиқомат қилишар, бояги нар-

саларни шуларни деб харид қиларди. Айримлар бу аҳволни тушунмасалар, бекнинг ўзи бу ҳолни шундай изоҳларди:

— Яратганнинг ўзи кимни бой, яна кимнидир бенаво қилиб қўйган. Бойларга синаш учун давлат берган. Буларнинг ризқини эса агар билсангиз, бизнинг қўлимиз билан берган, — дер эди доимо.

* * *

Тонг. Ҳали бомдодга азон айтилган йўқ эдики, дарвозани кимдир асабий қоқди. Хизматкорлар бор-ку, деган ўй билан ётган Усмонхон охири чидаёлмай дарвозани бориб ўзи очди.

— Бек ака, минг бор узр, тонгда келаман деб ўйловдим-у... аммо, ҳадеганда тонг отавермади. Уйқум ҳам келмади. Хуллас, сабрим чидамади, бек ака, сабрим!..

Остонада чамаси ўзи тенги озғин бир йигит турарди. Усмонхон уни болахонага таклиф қилди. Бемаҳал ташрифдан безовталанган Тошкентбой олим ҳам уларнинг ҳузурига кириб келди.

Бевақт келган меҳмон қўшни маҳаллалик косиблардан эди. У секин гап бошлади:

— Бек ака, ўзингиздан қолар гап йўқ. Аввало, бевақт келганимдан жуда хижолатдаман, аммо наилож. Кундузи дўқонда бўлмасам бўлмайди. Ахир, энди бир эмас, уч оилани тебратишим керак...

Тошкентбой олим косиб йигитнинг ташрифини ўзича тушунди.

— Каминага бир дақиқа ижозат этасизлар, — деб ўрнидан қўзғалган эди ҳамки, косиб йигит:

— Бой ота, ақча учун келганим йўқ. Қолаверса, мана, Усмонхон акам ёрдам қилиб турибдилар, лекин бу сафар билмадим... Нима десам экан?..

Косиб йигитнинг кўзларида ёш ҳалқаланди.

Ота-ўғил ҳамон гап нимадалигини англай олмай ҳайрон ўтиришарди.

Даврага чўккан совуқ сукунатни косиб йигитнинг ўзи бузди:

— Биласизлар, яқинда ўлат тоғамни ҳам олиб кетди. Қабристон томонга йўл ўрис маҳкамаси ёнидан ўтади. Тоғамни тобутини олиб кетаётган эдик, ўрислардан бировининг минғирлаганини эшитиб қолдим. «Сартларнинг бу бедаво дарди бизга ҳам юқмаса эди», дерди. Бу ҳам майлику-я, улар «Минор» қабристони-

ни бугун эрталаб келиб, ёлиб кетгани чатоқ бўлди, бек ака.

Ота-ўғил ялт этиб бир-бирларига қарашди. Тошкентбой олимнинг кўнглидан кечган саволини кўзидан уққан Усмонхон дарҳол жавоб берди:

— Бугун, иншооллоҳ, аниқлик киритгаймиз.

Усмонхоннинг сўнгги сўзи маслаҳатга яқун ясади. Муаззиннинг сандувоч овозидек тароватли ва дилгоҳ саси янгради.

Усмонхон ўрис маҳкамасига кириб, вазиятни аниқлади. Улар алақачон ўзларича қабристонни шаҳар чеккасидан очишга келишиб олишган экан. Маҳкама ходимларидан бири жон куйдириб буни мингбошига тушинтирар, у эса губернаторга нисбатан қандай тadbир топиб қабристонни «Минор» ҳисобидан кенгайтириш ҳақида ўйларди. «Сиз билан бирга қабристонни кўришга тайёр губернатор жаноблари», деган ходим алдамаган экан. Губернатор хонасидан чиқиб келди.

— О-о, жаноб Тошкентбоев! Биласизми, шу қабристон масаласида сиз билан маслаҳатлашиб олишимиз, лозим бўлса, ўша ерни менинг фойтунимда айлаиб келсак, дегандим, эътирозингиз йўқми? — деди губернатор виқор билан.

Усмонхон розилик билдиргач улар биргалашиб ташкарига чиқишди.

Аслида, «Минор» қабристони бу ердан узоқ эмасди, лекин янги қабристон шаҳардан жуда узоқ ердан танланган бўлиб, бу ҳол аҳолига катта қийинчилик туғдирарди.

Кўчада уларни фойтун кутиб турар, фойтунчини зимдан кузатган Усмонхон уни кўҳистондан эканлигини билди-да:

— «Яланғоч» орқали ҳайда, — деди.

— Кўнглингиз хотиржам бўлсин, бек ака! — отга камчи солди фойтунчи.

Усмонхоннинг тadbир қўллашдан бошқа иложи йўқ. Хавотирда эди, балки бу хавотир унинг ҳаётидаги биринчиси ва охиргисидир. Ўрис маъмурларни сўнгги йилларда жуда ҳадларидан ошдилар-да. Ахир, вабога қарши дори-дармонлар келтирамиз, деб ваъда беришган эдилар-ку. Қани ўша дори-дармонлари? Ерли аҳолининг урф-одатларини ҳурмат қиламиз, деб алддилар. Ҳозир шаҳарнинг қай бурчагига қараманг,

ярим-яланғоч маржаларни кўрасиз. «Қовун қовундан ранг олади», деган гап бор. Майли, ҳозирча худога шукрки, юртдошларидан биронтасини бу ҳолда кўрган эмас. Лекин, ҳамма нарсани ҳал қиладиган — вақт бор-ку! Шу юртдошлари эмасмиди, улар кўча-кўйда учраб қолди, дегунча, балога йўлиққандан қочиб қоладиганлар. Энди-чи? Эй йўқ, вақт ўз ҳукмини ўтказди. Баъзи бир эркакларимиз ажнабий либосларга ружу қилибдурлар. Ахир, эркаги кийган либосни кўриб турган заифалар, қизу жувонлар нечун киймасун? Албатта, эгниларига оладилар...

Шундай хаёллар оқушида Яланғоч қишлоғидан ўтиб, «Минор» қабристонининг орқа тарафига юрдилар.

— Жаноб Вребский, мана шу қабристонни кенгайтиришга рухсат этсангиз, — деди извошдан тушаркан Усмонхон. Мингбоши ўз фикрини очиқ ва дадил айтишини генерал Вребский яхши биларди. Беихтиёр бош тебратиб розилик билдирган генералга Усмонхон олдиндан тайёрлаб қўйган ҳужжатни қўйнидан чиқариб узатди. Генерал индамасдан имзо чекар экан, тадбирли мингбошига қараб истехзоли жилмайиб қўйди.

*Кўнглимда йилаган малаклар,
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда инграган бу жонлар кимлар,
Қулар ўлкасининг инсонларими?*

Чўлпон

Хуфтонни ўқиб бўлгач, Усмонхон ётовига кирди. У ерда бир-биридан ширин фарзандлари ва уларнинг волидалари Замира ором олишарди. Усмонхон ўрнига кираркан, Замира томоқ қириб, одоб билан сўради:

— Бегим, сафарга қачон жўнайсиз?

— Эртага, насиб этса, бомдоддан сўнг. Шокир билан бирга жўнагаймиз.

— Қайси Шокир? Анави Амриқода ўқитганингизми?

— Ҳа, ўша. Ўқитганимиз кўп яхши бўлиб экан, мана бугун ёнимга кириб турадур.

— Вой-вой, ман ўлиб қолай-а, ёрдамидан. Ахир, бугун нима деб эди?

Усмонхон хотинининг соддалигидан жилмайиб қўйди-да:

— Хўш, бугун нима деб эди, Шокир?

— Сизга хизмат қилмайдурман ва лекин элга хизмат қиламан, деб эди-ю.

— Ҳай, менинг содда Замирам-а, ахир элга, миллатга хизмат этмоғи бу — менга хизмат этмоғи-ку.

— Хўш, Оқ подшонинг одами не деди бутун? — сўради Замира.

— Сиз, Петербургдан қайтгунга довур Туркистоннинг бир нафар йигиtida мардикорликка олинмайдур, деб ваъда берди.

— Ишқилиб ваъдасида турсин-да, — деди Замира қандайдир хавотир ичида.

— Эй, бу томонидан кўрқма, мен уларга халқ кўзғолон кўтаришини батафсил тушунтириб бердим. Қолаверса, ҳаммаси Оллоҳнинг иродаси-ю хоҳишига боғлиқ, Замира. Унинг амрисиз ҳеч нарса бўлмайдур.

— Бу — рост сўз, — деди Замира кўрпага бурканиб оларкан...

* * *

Орадан ўн кунча вақт ўтди ҳамки, Усмонхон билан Шокирдан дарак йўқ эди. Кўшни маҳалла оқсоқоллари, бошқа мингбошилар ҳам нима қилишларини билмай, кунора Усмонхоннинг ҳовлисига келиб сўраб кетадилар.

— Ҳа, Усмонхон биззигина эмас, балки Тошканининг боши ҳам эканлиги шундоққина, мана шу сафарга кетганида билинди-қўйди, — деди кўкчалик Сотиболди мингбоши одатдагидек йўқловчи бўлиб бир келганида.

Кунлар бир зайлда ўтарди. Гарчи Оқ подшонинг ишонгани генерал Куропаткин Усмонхонга ваъда берган бўлса-да, аммо унинг одамлари маҳаллама-маҳалла юриб, зимдан рўйхат тузардилар. Ва, ниҳоят, Петербургга кетган Усмонхон ва Шокирлар қайтиб келибди, деган хабар яшин тезлигида шаҳарга ёйилди. Кўчадан суюнчига югуриб келган болаларга танга бериб юборган Замира икки кун олдин оқ шойидан кўйлак тиктириб кийган эди. (Ахир у қаердан ҳам билибдики, оқ шойи кўйлаги бир умр эгнида қолади). Эрининг дарагини эшитган Замира ёш қизлардек қувониб, ташқари ҳовлига отилди-да, ўзини эрининг бағрига ташлади. Шокирнинг олдида Усмонхон дув қизарганча Замирани бағридан чиқарди-ю, шу заҳотиёқ гапни бошқа ёққа бурди.

— Мана, Замира, сенга айтган эдим-ку, агар тирик бўлсам, шу юртдан ҳеч бир кимса Русияниг борсакелмас жойларига текинга ишлаш учун — мардикорликка бормаиди. Эсингдами? Мана, ўша қоғоз, — Усмонхон ёш болалардек қувониб ёнидан бир қоғоз чиқариб Замирага узатди.

Замира қоғозни олиб, «Оллоҳим ўзинга шуқр, минг қатла шуқр» деркан, негадир ўзини нохуш сезиб тиззалаб ўтириб қолди. Бу ҳолат Усмонхоннинг кўз ўнгида кечаётган бўлса-да, ҳамон нима бўлаётганини англай олмас эди.

Замиранинг: «Вой, дадаси», деган ичкин сасидан сўнгина ўзига келиб, тиззалаб қолган умр йўлдошини даст кўтариб олиб ичкарига йўналди.

Замиранинг устига духоба кўрпа ёпаркан, ёнига секин ўзи ҳам ёнбошлади.

— Дадаси, негадир юрагим увишиб кетаяпти, — деди пичирлаб Замира.

— Менинг ҳам, — деди бир оздан сўнг Усмонхон.

Икковлари ҳам анча пайтгача жим қолишди. Муаззин шомга азон айтди. Ҳеч нима бўлмагандек, гўё икковлари ҳам туриб шом намозига чорландилар.

Кечки овқатни шунчаки тановул қилган бўлдилар. Томоқларидан ҳеч нарса ўтмади. Дастурхонга қисқанина фотиҳа ўқишгач, хобхонага киришди.

— Замира, болаларни ўқитмасдан қолдирмагин, бир парча қотган нон еб бўлса-да, ўқитгин. Улар ҳали ёш, аммо тарбияси билан фақат ўзинг шуғуллангин.

— Вой, дадаси, нималар деяпсиз-а? — деди хавотир аралаш Замира.

— Ҳа, айтдим-қўйдим-да, онаси. Айтганча, эртага пешиндан сўнг «Ҳилла»лик бекнинг уйига меҳмондондорчиликка чақириб эди, — суҳбат мавзусини ўзгартирди Усмонхон.

— Ўша ҳиллалик бекинғиз ҳечам кўнглимга ўтиришмади-ўтиришмади-да. Ғалати-ғалати одатлари борми-ей?... Устидаги кийим-бошини айтмаганда қолгани, ўрисниқидан қолишмайди. Кеча денг, ўша бекнинг хотини билан Бибисешанбада бирга ўтириб қолиб эдик. Суҳбати ҳам, вийбати ҳам фақат ўриснинг маржаларидан. Бир уй хотиннинг нигоҳини, ишқилиб давранинг охиригача ўздан уздирмади-да. Лекин ўзига лақаб орттириб олгани қолди.

— Хўш, аёллар нима деб лақаб қўйишибди, — Усмонхон астойдил қизиқсиниб сўради.

— Уйига меҳмондорчиликда бўлган ўрис маржала-ридан бири, бекнинг хотинига «Наташа», деб мурожа-ат қилибди.

Улар яна алламаҳалгача суҳбатлашиб, бедор ўтир-дилар.

Тонг. Усмонхоннинг юзи оқариб кетган бўлса-да, кўзлари ўша-ўша, — чакнаб чарақлаб турарди. Ҳов-лиларни эринмай айланиб чиқди. Хизматчиларга ало-ҳида-алоҳида юмуш тайинларкан тозалаб, супуриб-си-диришларини уқтирди. Улардан айримларига ёнидан чиқариб сўлкавойларни санамасдан берди. Хизматкор-лар ҳам ҳайрон бўлишганча, лабларини тишлаб қоли-шаверди. Рост, Усмонхоннинг бу ҳиммати биринчи ма-ротаба эмасди-ю, лекин бунчалик кўп миқдорда иона бермасди...

Усмонхон ҳеч қачон пешин намозини бу қадар узоқ ўқимасди. Бек жўнатган фойтун анчадан буён кўчада кутиб қолди. Усмонхон намозини ўқиб бўлиб ҳам негадир шошилмасди. Яна бир маротаба ичкари-ташқари ҳовлиларни айланиб кўрди. Ҳовлидаги ҳар бир хонага кириб, узоқ вақт нима ҳақдадир ўйга чўмди, кимгадир нимадир демоқчи бўлди, аммо ўша кимса топилмади. Фарзандларини бир-бир бағрига босар экан, негадир унинг шундай қилиши узоқ сафарга жўнаб кетаётган кишини эслатарди. Кенжа ўғлини бағ-рига оҳистагина босиб, ерга туширар экан, ўрнидан даст турди-да, кўчага чиқиб анчадан буён кутиб тур-ган фойтунга ўтирди.

— Бекнинг янги фойтуни йўқ эди-ку. — Дабдуруст-дан миясига келган ушбу фикр уни янада фойтунга қизиқтирди. Энди у чинданаф фойтуннинг у ёғи-бу ёғини ушлаб кўрар, юмшоқ ўриндигини силаб-сийпа-лаб кўярди...

Мана, ўша «Ҳилла» маҳалласи. Илк муюлишдан ўтгандан сўнг, шундоққина чап тарафдаги ҳовлилар-дан бири — бекнинг ҳовлиси. Ҳа, ана, ҳовлида анча-гина одам йиғилган шекилли, кириб-чиқди гавжум. Усмонхонни бекнинг ўзи илтифот билан кутиб олди, аммо негадир унинг нигоҳидаги бесаранжомлик юра-гини жизиллатиб ўтди.

Супада шаҳарнинг казо-казолари жамланган бўлиб, Усмонхон ўша ёққа ўтиши билан гурр этиб барчалари

ўрниларидан туриб, истиқболига пешвоз чиқдилар. Биринчи бўлиб Усмонхонни бағрига босган Ҳакимхон эшон бўлди. Эшоннинг обрў-эътибори, шаҳар ҳокиминикидан кам эмас эди.

— Қани, почча, Оқ подшодан олиб келган қовозни кўрсатинг, — деди Ҳакимхон эшон, барчалари ўтириб, дуои фотиҳа ўқиганларидан сўнг, Усмонхон Петербургдан олиб келган туркистонликларни мардикорликка олинмаслиги хусусидаги Оқ подшо — Николай Иккинчи томонидан шахсан имзо чекилган ҳужжатни атайлаб ўзи билан олиб келганди. Сабаби, бекнинг меҳмондорчилик қилаётганининг маъно-моҳияти ҳам бошқа нарса эмасди. Усмонхон қўлидаги ҳужжатни олиб келган кундаёқ, ўрис тўраларнинг пайтавасига қурт тушиб қолди. Ўша куниеқ ҳужжатни губернатор Куропаткинга кўрсатишга улгурган Усмонхоннинг тақдири эса ўша туни зудлик билан ўтказилган йиғилишда ҳал қилинди. Табиийки, бундай хуфёна йиғинларнинг деярли барчасига ҳиллалик бек тақлиф этилар ёки бетакалуф бораверарди. Ўша тун вақт алламаҳал бўлганига қарамай губернатор кичкина зиёфат бериб, ҳиллалик бекга муҳим «топшириқ»ни юклади. Топшириқни илк даъфа эшитган бек, аввалига анча вақтгача қарахт ўтирди-ю, аммо устма-уст кўтарилган қадаҳ бирпасда ўз ишини қилди. Губернатор Куропаткиннинг:

— Ахир, бек, қачонгача шундай юрасиз? Усмонхондан қаерингиз кам? Бундоқ ўйлаб кўрсам, шаҳарнинг барча мингбошиларига оқсоқоллик қилиш вазифаси сизга ярашар экан, — деган алдов далдаси, бекнинг бошидан аслида йўқ хушини тамоман учирди. Аммо бек пулга, мол-дунёга ўчлигини шу ерда ҳам ҳаспўшламай:

— Жаноб, бизлардаги зиёфатта менга ўхшаш бойларнинг куч-қудрати етавермайди, — деди.

Куропаткин чўнтагидан бир даста пул чиқариб, бекнинг олдига қўйди-ю, бекнинг ўйнаб турган кўзларига қараб, бошини сарак-сарак қилганча, чарчаганлигини, уйқуси келаётганини баҳона қилиб, ўрнидан турди. Шу билан кичкина зиёфатга хотима ясалди...

Даврадагиларнинг барчаси овқатланиб бўлиб, шунчаки суҳбатлашиб ўтирган пайтда, ташриф буюрган Усмонхонга алоҳида овқат олиб келинди. Одатича секин-секин таомланишга ўрганган Усмонхон бу сафар

ёнидаги шерикларидан хижолат бўлибми, бирпасда шўрвани ичиб қўйди-ю, зум ўтмай ўзини ғалати сеза бошалди. Негадир бошида жуда қаттиқ оғриқ туриб, кўнгли беҳуд бўлди. Аммо билдирмасликка қанча уринмасин, ранги қув ўчганлиги ён-атрофда утирганларга ҳам сезилиб қолди.

Усмонхон мезбондан кетиш учун ижозат сўрашга ҳам зўрға куч-мадор топди...

Мингбошининг хонадони бир зумда одамлар билан тўлиб кетди. Замира кичкина қизчасини кўтариб олганча унинг хоналарига бирма-бир кириб, ниманидир қидирарди. Қайта-қайта қайт қилавергач, чақирилган ўрис дўхтир хоним келиб, қайт қилинган кўмкўк сувни кўриб:

— Заҳарланибди, — деди.

Фойтунга зўрға чиқарилган Усмонхоннинг ёнига яна икки киши чиқиб ўтирди. Йўлда кетаётиб бир оз муддат ҳушини йўқотган мингбошининг қўлтиғига қўл урган йигитлардан бири бир варақ қоғозни олиб, фойтундан сакраб тушдида, орқасига қараганча югурди...

Орқама-орқа етиб келган Ҳакимхон эшон алақачон жон таслим қилган Усмонхоннинг юзига юзини қўйиб йиғлар эди:

— Оҳ, миллатим, ўзбегим. Энди мардикорликка кетар бўлибсан-да!

Шўрлик миллат қирқ тўрт ёшида хоинлик қурбони бўлган яна бир асл фарзандидан айрилган эди.

Сўнги сўз ўрнида

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм.

Аллоҳумма солии ʔала руҳи саййидина Муҳаммадин фил арвоҳ ва солии ʔала қабри саййидина Муҳаммадин фил қубур. Ва ʔала алиҳи ва соҳбиҳи ва саллим.

Хукмингиздаги мазкур қисса «Моҳият» газетасида «Ҳоинлик қурбони» сарлавҳаси остида чоп этилишидан сал илгарироқ «Ўзбекистон» радиоканалининг «Маънавият» бош муҳарририятида бир неча маротаба «Истиқлол фидойилари» туркум эшиттиришларида эфирга узатилган эди.

Миллатимизнинг асл фарзанди, зиёли, мунаввар жадидларнинг дўсти, ҳаммаслаги Усмонхон мингбоши Тошкентбой ўғли ҳақидаги материалнинг қўлимга тушишига оддий бир воқеа сабаб бўлган. Микрохирургия бўйича ноёб мутахассис, тарих фанининг муҳиби Мирзоанвар Мирзарасулов билан республика радиоси Уйи оддида танишганман.

Талабалик йилларидан Тошкент шаҳри ва унинг маҳаллаларидаги одамларнинг турмуш тарзи, тақдири билан қизиқиб, улар ҳақида маълумотлар тўплаб юрган Мирзоанвар ака қўлларидаги газет орасидан уч-тўрт саҳифани каминага узатганларидан билдимки, бу саҳифалар ҳали ҳеч бир матбуотда эълон қилинмаган. Мирзоанвар ака миллатимиз жонқуяри, тадбиркор ва ишбилармон Усмонхон мингбоши Тошкентбой ўғлини кўрганларнинг, суҳбатидан баҳраманд бўлиб, мурувватидан ҳаёти изга тушиб кетган кишиларнинг бир неча нафарини турли йилларда излаб топиб, уларнинг хотираларини эринмай қорозга тултирганлар. Кези келганда таъкидлаш лозимки, Мирзоанвар аканинг саъй-ҳаракати билан камина ҳам шундай зотлардан — Шоасл Шомансуровнинг зиёратига бориб, у кишининг 100 ёшларида дуоларини олиш бахтига муяссар бўлганимдан мамнундирман.

Гарчи мазкур қисса ҳужжатли дейилса-да аслида асар давомида бирорга ҳам ҳужжатнинг фото нусхаси,

унинг баёни келтирилмаган. Сабаб, бутун архивларда Усмонхон мингбоши Тошкентбой ўғлига тегишли бўлган бирорта-бир ҳужжат афсуски сақланиб қолмаган.

Мирзоанвар ака жарроҳлик қилиб юрган кезлари, бир бемор қизчани ўта мураккаб операциядан ўтказиб, тез ва қисқа фурсат ичида даволайдилар. Бемор қизчанинг онаси Масков ва бошқа йирик шахарларнинг касалхона бўсағаларида тунни тонгга улаган, анчагина сарсон-саргардон бўлиб, ниҳоят қизи Тошкентда шифо топгач, уни даволаган шифокор Мирзоанвар акага миннатдорчилик билдириб, бир даста пулни олдига қўяди.

Мирзоанвар ака аёлнинг касби-корини сўрайди. Аёл Давлат архивида юқори лавозимлардан бирида ишлашини айтгач, Мирзоанвар ака мақсадини баён қилади.

Ҳафта-ўн кун Усмонхон мингбоши Тошкентбой ўғлига тегишли бўлган ҳужжатларни қидирган архив ходимлари, афсуски, ҳеч қандай ҳужжат топиша олмади.

— Ҳужжатлар шу яқин йиллир ичида йўқолган, — деб жавоб беради аёл.

Ватаннинг асл ўғлони — Усмонхон мингбоши Тошкентбой ўғлидан эса фарзандлар, набиралар ва ўша йилларда абадиётга муҳрланган бир донагина сурат қолган, холос.

Усмонхон мингбоши Тошкентбой ўғлининг авлодлари айни пайтда Тошкент шаҳрида истиқомат қилишади.

Бироқ бу сулоланинг барча вакиллари билан танишиб суҳбатлашишнинг имкони бўлмади. Ушбу қиссани битишга, барча маълумотларни тўплашга ёрдам берган Мирзоанвар ака Мирзарасуловга чексиз миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Тарих — хомуш қабристон эмас, унинг ўз қотиблари, нозирлари, солномачилари, хуллас, қаттиққўл ва аёвсиз сарҳисобчилари бор. Фидойи мингбошига оид далил ва бўҳронлар осори атиқалар орасида «гойиб» бўлган бўлса-да, дунёда хотира номли собит ҳакам бор. Шу боисдан ҳам биз бутун хотирини шод этмоқчи бўлган миллатимизнинг буюк фарзанди ва унинг хизматлари одамлар қалбида абадий яшайверади. Ворислар бутун гоҳ «Минор», гоҳ «Самарқанд дарвоза», гоҳ «Чиватой» қошидан ўтишаркан бу ерда фақат бан-

далик вазифасини адо этиб мангулик сукутга чўмган марҳумларни эмас, балки бугунги тириклик чорбоғларига қўша-қўша дарахтлар эккан, девору қўрғонларига қўрак-қўрак лой ва гувалаклар ташиб берган тирик инсонлар ётганини унутмасликлари керак. Миллат, Ватан ва иймон йўлида хизмат қилган бандаларни Оллоҳ таоло ўз раҳмат ва мағфиратига олган бўлсин. Омин, ё Раббил-олабийн.

Муаллиф.
2005 йил. Тошкент.

КАМОЛИДДИН МИНГБОВ

МИНГБОШИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Муҳаррир *Р. Байтўра*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусахҳидлар: *Ж. Тоирова, М. Зиямуҳамедова*
Саҳифаловчи *А. Шафиулина*

Теришга берилди 5.09.2006. Босишга рухсат этилди 16.01.2007.
Бичими 84x108^{1/32}. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-
ма табоғи 2,10. Нашриёт-ҳисоб табоғи 1,98. Адади 2000 нусха. Бу-
юртма № 3012. Баҳоси келишилган нарҳда

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмаҳонаси, 100083 Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.